

SHAXSLARDA PSIXIK JARAYONLARNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Rahimova Dilorom Isaqovna

*Farg'ona viloyati Buvayda tumani 39-umumiy o'rta ta'lim maktabning
psixologi*

Annotatsiya: Psixik jarayon, ma'lumki o'ziga emas balki, miyaning mohiyati, uning tegishli bo'lmalari funktsiyasi sifatida olam haqidagi axborotlarning qayoqqa ketishi, qaerda saqlanishi va qayta ishlanishini ko'rsatuvchi javob reaksiyasining boshqaruvchisidir. Psixik jarayonlar o'z navbatida bilish jarayonlari, emotsional jarayonlar, shaxsning irodaviy xolatlari va shaxsning individual xususiyatlari deb nomlangan qismlarga bo'lib o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Psixologiya, jarayon, xodisa, analizator, sezgi, idrok, ruhiyat, psixik jarayonlar

KIRISH

Psixik xodisalar—bu faoliyatning hozir ta'sir etayotgan (sezgi, idrok) yoki qachonlardir, ya'ni turmush tajribada (xotira) yuz bergan qo'zg'oluvchiga javob tarzida ro'y beradigan ana shu ta'sirni umumlashtiradigan, ular pirovard natijada olib keladigan natijalarni (tafakkur, xayol) oldindan ko'ra olishga yordam beradigan, bir xil ta'sirlar natijasida faoliyatni (xis-tuyg'u, iroda) kuchaytiradigan yoki susaytiradigan, umuman faollashtirib yuboradigan va boshqa xildagi ta'sirlar oqibatida uni tormozlaydigan, odamlar xulq-atvoridagi (temperament, xarakter va b.) tafovutlarni aniqlaydigan doimiy boshqaruvchilaridir. Tashqi olamni aks ettirishda rol o'ynaydigan jarayonlar deganda sezgi, idrok, tafakkur, xayolni tushunamiz. Biroq boshqa psixik jarayonlar ham ta'sir ko'rsatadi.

Psixik jarayonlarda I signallar tizimi bilan bir qatorda odam uchun xos bo'lgan II signallar tizimi ham ahamiyatlidir. Xohlagan psixik jarayonning sodir bo'lishi va davom etishi shunday bir ruhiy xodisaga bog'liqki u barcha jarayonlarda ishtirok etadi, uning samaradorligiga ta'sir o'tkazadi. Bu diqqatdir. Diqqat ongning

bir nuqtaga qaratilishi bo'lib, shaxsning aktivligini hamda uning ob'ektiv borliqdagi narsa va xodisalarga tanlovchi munosabatini xarakterlaydi. Diqqat bo'lmasa, aniq maqsadga qaratilgan faoliyat ham bo'lmaydi. Diqqatning uch turi bor: ixtiyorsiz, ixtiyoriy, ixtiyoriydan so'nggi diqqat turi. Diqqatning quyidagi xususiyatlari bor: diqqat ko'lami, davomiyligi, taqsimlanishi, chalg'ishi, ko'chishi, mazmuni va diqqat barcha kasb egalari uchun ham birday zarurdir. Ilm olish, kasb egallash, sifatli mahsulot ishlab chiqarish, el-yurt xurmatiga sazovor bo'lish uchun ongini bir nuqtaga to'plab faoliyat ko'rsatish zarur.

Sezgilar. Tevarak atrofdagi olamning boyligi haqida, tovushlar va ranglar, xidlar va xarorat, miqdor va boshqa ko'plab narsalar to'g'risida biz sezgi a'zolari vositachiligida axborotlarga ega bo'lamiz. Sezgi deb sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa yoki xodisalarning ayrim sifat va xodisalarning ayrim sifat xossalari ongimizga aks ettirilishiga aytamiz. Biz turli ranglarni, ta'mlarni, og'ir-engilni, issiq-sovuqni, tovushlarni sezamiz. Sezgi a'zolari axborotni qabul qilib oladi, saralaydi, jamlaydi va miyaga etkazib beradi.

Sezgi mohiyatiga ko'ra ob'ektiv olamning sub'ektiv siymosidir. Lekin sezgilarning hosil bo'lishi uchun organizm moddiy kuzg'atuvchining tegishli ta'siriga berilishi kifoya qilmaydi, balki organizmning o'zi ham qandaydir ish bajarishi darkor. Sezgilar muayyan davr mobaynida retseptorga ta'sir o'tkazayotgan qo'zg'atuvchining o'ziga xos quvvatini nerv jarayonlari quvvatiga aylanish natijasida hosil bo'ladi. Sezgilarning hosil bo'lishida kuchli ta'sir qiladigan jarayonlarning ishtirokini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab va ko'p qirrali tadqiqotlar olib borilgan. Sezgi a'zolari faqat moslashuvchanlik, ijro qilish funktsiyalarini bajaribgina qolmasdan, balki axborot olish jarayonlarini bevosita ishtirok etadigan harakat organlari bilan mustahkam bog'langandir. Analizator. Sezgi nerv sistemasining u yoki bu qo'zg'atuvchidan ta'sirlanuvchi reaksiyalari tarzida hosil bo'ladi va har qanday psixik xodisalar kabi reflektorlik xususiyatiga egadir. Qo'zg'atuvchining aynan o'ziga o'xshaydigan analizatorga ta'siri natijasida hosil bo'ladigan nerv jarayoni sezgining fiziologik negizi hisoblanadi.

Analizator uch qismdan tarkib topadi: 1) tashqi kuvvatni nerv jarayoniga

aylantiradigan maxsus transformator hisoblangan periferik bo`lim (retseptor). 2) analizatorning periferik bo`limini markaziy analizator bilan bog`laydigan yo`llarini ochadigan afferent nerv (markazga intiluvchi) va efferent (markazdan qochuvchi) nervlar. 3)Analizatorning periferik bo`limlaridan keladigan nerv signallarining qayta ishlaniishi sodir bo`ladigan qobiq osti va qobiq (miyaning o`zi bilan tugaydigan) bo`limlar. Analizator periferik bo`limlarining muayyan xujayralari miya qobig`idagi xujayralarning ayrim qismlariga mos bo`ladi. Jumladan, ko`z to`r pardasining turli nuqtalarida hosil bo`ladigan tasvir miya qobig`ida ham xar xil nuqtalarda shuni aks ettiradi; eshitishda ham xuddi shu jarayonni kuzatishimiz mumkin: nog`ora parda va miyadagi aks sado.

Sezgining hosil bo`lishi uchun hamma analizatorlar yaxlit bir narsa sifatida ishlashi darkor. Qo`zg`atuvchining retseptorga ta'siri qo`zg`alishning yuz berishiga olib keladi. Analizator nerv jarayonlarining yoxud reflektor yoyining butun yo`li manbai va eng muhim qismini tashkil etadi. Reflektor yoyi retseptordan, ta'sirni miyaga olib boruvchi afferent nerv yo`llari va efferent nervlardan tarkib topgandir. Reflektor yoyi elementlarining o`zaro munosabati murakkab organizmning tevarak atrofdagi olamda to`g`ri mo`ljal olishining, organizmning yashash sharoitlariga muvofiq tarzdagi faoliyatning negizini ta'minlaydi.

Sezgilarning tasniflanishi. Aks etish xususiyatiga va retseptorlarning joylashgan o`rniga qarab sezgilar odatda uch guruhga ajratiladi: 1. Tashqi muhitdan narsalar va xodisalarning xususiyatlarini aks ettiradigan hamda retseptorlari tananing yuzasida joylashgan ekstrotseptiv sezgilar; 2. Tananing ichki a'zolarida va to`qimalarida joylashgan hamda ichki a'zolarining xolatini aks ettiradigan interotseptiv sezgilar; 3.Retseptorlari mushaklarda va paylarda o`rnashgan propriotseptiv sezgilar; ular gavdamizning harakati va xolati haqida axborot berib turadi. Harakatni sezaigan propriotseptiv sezgi turi, shuningdek, kinesteziya deb ham atalib, uning retseptorlari kinestezik yoki kinestetik retseptorlar deb ham ataladi.

Ekstrotseptorlarni ikki guruhga: kontakt va distant retseptorlarga ajratish mumkin. Teri orqali paypaslab ko`rishga asoslangan sezgilarni taktil sezgilar

deyiladi, bular ham o'z funktsiyasiga ko'ra bir necha xil bo'lishi mumkin, masalan, xaroratni sezish, silliq yoki g'adir budirni, qattiq yoki yumshoqni sezish va xokazo.

Idrok. Idrokning ta'rifi va uning xususiyatlari. Sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan narsa va xodisalarning kishi ongida butunligicha aks etishi idrok deyiladi. Idrokning sezgidan farqi, narsalarni umumlashgan xolda, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettirilishidir. Idrokning muhim xususiyatlari uning predmetliligi, yaxlitligi, strukturaliligi, doimiyligi (konstantligi) va anglashilganligidir. Idrokning predmetliligi ob'ektivlashtirish xodisasi deb atalgan xodisada, ya'ni tashqi olamdan olinadigan axborotlarning o'sha narsaga mansubligida ifoda qilinadi.

Predmetlilik idrokning belgisi sifatida hatti-harakatni boshqarishda alohida rol o'ynaydi. Biz narsalarga ularning ko'rinishiga qarab emas balki ularni amaliyotda qay tarzda ishlatishimizga muvofiq xolda, yoki ularning asosiy xususiyatlariga qarab ham baholaymiz. Predmetlilik pertsektiv jarayonlarning o'zini ya'ni idrok jarayonlarning bundan keyingi shakllanishida ham rol o'ynaydi.

Idrokning yana bir xususiyati uning yaxlitligidadir. Sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan narsaning ayrim xususiyatlarini aks ettiradigan sezgilardan farqli ularoq, idrok narsaning yaxlit obrazi hisoblanadi. Yaxlit obraz narsaning ayrim xususiyatlari va belgilari haqida turli xil sezgilar tarzida olinadigan bilimlarni umumlashtirish negizida tarkib topadi.

Idrokning yaxlitligi uning strukturaligi bilan bog'langandir. Idrok ma'lum darajada bizning bir laxzalik sezgilarimizga javob bermaydi va ularning shunchaki oddiy yig'indisi ham emas. Biz ana shu sezgilardan amalda mavhumlashgan va bir muncha vaqt davomida shakllanadigan umumlashgan strukturani idrok etamiz. Agar kishi biror ko'yni tinglayotgan bo'lsa, oldinroq eshitgan oxangi yangisi eshittirila boshlagandan keyin ham uning kulog'iga chalinayotganday tuyulaveradi.

Idrokning yaxlitligi va strukturaliligi manbalari, bir tomondan, aks ettiriladigan ob'ektlarning o'ziga xos xususiyatlaridir, va ikkinchi tomondan insonning konkret faoliyatida gavdalanadi, ya'ni analizatorlarning reflektor faoliyati natijasidir. Kitob qanday ko'rinsa ham uni to'rtburchak deb, stakandagi qoshiq siniq ko'rinsa ham uni butun deb idrok qilamiz. Narsalarning shakli, katta kichikligi,

rangini doimo bir xilda idrok qilish amaliy jihatdan nihoyatda katta ahamiyatga egadir. Idrokning konstantligina tevarak atrofdagi narsalarni aslida qanday bo'lsa shundayligicha ob'ektiv ravishda bilishga imkon beradi.

Pertsektiv sistemaning faol ta'sir ko'rsatishi idrok konstantligining haqiqiy manbaidir. Bir narsaning bir necha ko'rinishda bo'lishi uning invariantligi deb, ya'ni obraz invariantligi, xilma xilligi deb aytiladi.

Idrok yaxlitligi va konstantligi kishining o'tmish tajribasiga bog'liq bo'lib, bu xususiyat appertsepsiya deyiladi. Demak, idrok faqat narsa emas, idrok etayotgan sub'ektning o'ziga ham bog'liqdir. Idrokda hamisha idrok etuvchi kishi shaxsining xislatlari, uning idrok etilayotgan narsalarga munosabati, kishining ehtiyojlari, qiziqishlari, intilishlari, istaklari va xis-tuyg'ulari u yoki bu tarzda aks etadi (qandaydir shakllarni «uchburchak», «aylana», «krujka» deb idrok qilish).

XULOSA

Shunday qilib, idrokning yaxlitligi va konstantligi uning teskari aloqa mexanizmi mavjud bo'lgan va idrok etilayotgan ob'ektning xususiyatlariga hamda uning hayot sharoitlariga moslashadigan, o'zini-o'zi tartibga soluvchi o'ziga xos xodisa ekanligi bilan ham izohlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Grimak L. P. Rezervo`chelovecheskoy psixiki. M.1989.
2. Kazakov V.G. Psixologiya. M.1989.
3. Internet materiallari